Advanced International Journal For Research (AIJFR)

An International Open Access Peer Reviewed Journal

Volume 7 Issue 1

January-February 2026

E-ISSN: 3048-7641

aijfr.com

editor@aijfr.com

+91-81550-21592

Advanced International Journal for Research (AIJFR)
E-ISSN: 3048-7641 ● Website: www.aijfr.com ● Email: editor@aijfr.com

संत साहित्यातील सामाजिक उपदेश

प्रा. संतोष बोंगाळे

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, वेणूताई चव्हाण कॉलेज, कराड ता. कराड जि. सातारा

सारांश :

मराठी संत साहित्य हे केवळ भक्तीपर अभिव्यक्तीपुरते मर्यादित नाही तर सामाजिक सुधारणांच्या एका मजबूत परंपरेचे प्रतिनिधित्व करते. संत साहित्याने मध्ययुगीन महाराष्ट्रात सामाजिक जाणीवेला आकार देणारे मानवतावादी आणि नैतिक प्रवचन म्हणून काम केले आणि समकालीन समाजात ते अजूनही प्रासंगिक आहे. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक जडणघडणीत संत साहित्याचे योगदान अतुलनीय आहे. मध्ययुगीन कालखंडात जेव्हा समाज जात-पात, कर्मकांड आणि अंधश्रद्धेच्या विळख्यात अडकलेला होता, तेव्हा संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम आणि संत चोखामेळा यांसारख्या संतांनी आपल्या अभंगवाणीतून लोकशिक्षणाचे कार्य केले. संतांनी 'विष्णुमय जग' म्हणत समतेचा विचार मांडला आणि जातीभेदाच्या भिंती पाडण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या साहित्यात केवळ आध्यात्मिक मोक्ष नसून, ऐहिक जीवनातील नैतिकता, प्रामाणिकपणा आणि परोपकाराला सर्वोच्च स्थान दिले आहे. "जे का रंजले गांजले, त्यासी म्हणे जो आपुले" हा तुकोबांचा संदेश आजही मानवी हक्कांचा पाया वाटतो. तसेच, संत सावता माळी यांनी श्रमाची प्रतिष्ठा अधोरेखित करत कामातच ईश्वर शोधण्याचा उपदेश दिला. कर्मकांडाऐवजी अंतःशुद्धीवर भर देणारा हा विचार समाजाला संघटित करणारा ठरला. निष्कर्षतः, संत साहित्य हे केवळ धार्मिक नसून ते मानवी मूल्यांचे संवर्धन करणारे एक महान समाजशास्त्र आहे, ज्याची उपयुक्तता आजही आधुनिक समाजात शाश्वत शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी अनिवार्य वाटते.

कीवर्ड: संत साहित्य, अभंग, सामाजिक शिकवण, भक्ती चळवळ

प्रस्तावना

मराठी संतसाहित्य ही केवळ भक्तिपर काव्यपरंपरा नसून ती सामाजिक परिवर्तनाची सशक्त चळवळ आहे. मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील समाज हा जातीभेद, वर्णव्यवस्था, कर्मकांड, अंधश्रद्धा आणि सामाजिक विषमतेने ग्रस्त होता. धर्म हा माणसाला मुक्त करणारा मार्ग न राहता शोषणाचे साधन बनत चालला होता. या पार्श्वभूमीवर संतांनी भक्तीला मानवी मूल्यांशी जोडले. त्यांनी अभंगांच्या माध्यमातून समाजाला समता, करुणा, विवेक आणि नैतिकतेचा उपदेश केला. संतांचे साहित्य हे केवळ ईश्वरभक्तीचे नसून मानवी जीवनाच्या प्रश्नांवर चिंतन करणारे आहे. या शोधनिबंधात संतांच्या निवडक अभंगांचा आधार घेऊन त्यांच्या सामाजिक उपदेशाचे स्वरूप, आशय आणि महत्त्व यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

मराठी संतसाहित्य ही भारतीय साहित्यपरंपरेतील एक अनन्यसाधारण व वैशिष्ट्यपूर्ण परंपरा आहे. ही परंपरा केवळ भक्तीपर साहित्य म्हणून मर्यादित न राहता, सामाजिक परिवर्तनाची प्रभावी चळवळ ठरली आहे. इ.स. बारावे ते सतरावे शतक हा काळ महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासात अत्यंत महत्त्वाचा आहे. या कालखंडात समाज जातिभेद, वर्णव्यवस्था, अंधश्रद्धा, कर्मकांड, आर्थिक विषमता आणि स्त्रीदमनाने ग्रस्त होता. धर्म हा जनसामान्यांसाठी मुक्तीचा मार्ग न राहता काही विशिष्ट वर्गांच्या वर्चस्वाचे साधन बनला होता. अशा परिस्थितीत संतांनी भक्तीच्या माध्यमातून सामाजिक प्रश्नांना हात घातला. त्यांनी ईश्वराला मंदिरातून बाहेर काढून माणसाच्या अंतःकरणात आणले. संतांचे अभंग हे केवळ अध्यात्मिक अनुभूतीचे नव्हे, तर सामाजिक वास्तवाचे साक्षीदार आहेत. या शोधनिबंधाचा उद्देश संत साहित्यातील सामाजिक उपदेशाचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे. यामध्ये संतांच्या निवडक अभंगांच्या आधारे जातिभेदविरोध, कर्मकांडविरोध, मानवतावाद, श्रमप्रतिष्ठा, स्त्री-अस्मिता आणि सामाजिक न्याय या मूल्यांचा चिकित्सक विचार केला आहे.

संतसाहित्याची सामाजिक व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील समाजरचना ही अत्यंत विषम होती. वर्णव्यवस्थेमुळे समाजाचे तुकडे झाले होते. ब्राह्मण वर्गाला धार्मिक आणि सामाजिक सत्तेचा मक्ता मिळाला होता, तर शूद्र व अतिशूद्र वर्गाला सामाजिक बहिष्काराला सामोरे जावे लागत होते. स्त्रीला दुय्यम स्थान होते आणि तिच्या व्यक्तिमत्त्वाला फारसा वाव नव्हता. धर्माचे स्वरूप कर्मकांडप्रधान झाले होते. पूजा, व्रत वैकल्ये, यज्ञयाग यांना अतोनात महत्त्व दिले जात होते; मात्र नैतिकता, करुणा आणि मानवी मूल्ये दुर्लक्षित होत होती. या पार्श्वभूमीवर संतांनी भक्तीला सामाजिक आशय दिला. संतांची भाषा संस्कृतऐवजी मराठी होती, कारण त्यांना जनसामान्यांपर्यंत पोहोचायचे होते.

अभंग : संतांचे सामाजिक संवादाचे माध्यम

अभंग हा संतसाहित्यातील सर्वात प्रभावी आणि लोकाभिमुख साहित्यप्रकार आहे. अभंगाच्या माध्यमातून संतांनी थेट समाजाशी संवाद साधला. अभंगांची भाषा साधी, अनुभवाधारित आणि भावपूर्ण आहे. त्यामुळे सामान्य माणूस स्वतःचे दुःख, प्रश्न आणि आशा या अभंगांत पाहू शकतो. अभंग हे केवळ देवाशी संवाद साधणारे नसून समाजाशी संवाद साधणारे साहित्य आहे. त्यामुळे अभंगांतून सामाजिक उपदेश अधिक प्रभावीपणे व्यक्त होतो.

संत ज्ञानेश्वर : समता व विश्वबंधुत्वाचा सामाजिक उपदेश

संत ज्ञानेश्वर हे मराठी संतपरंपरेतील आद्य आणि प्रभावी संत मानले जातात. त्यांच्या अभंगांमध्ये आणि *ज्ञानेश्वरी*मध्ये सामाजिक समतेचा ठाम विचार आढळतो. ज्ञानेश्वर म्हणतात *"अवघा रंग एक झाला । विश्वाकारें भरला ॥"* या अभंगातून संपूर्ण विश्व एकाच तत्त्वाने व्यापलेले आहे, हा विचार व्यक्त होतो. समाजातील उच्च-नीच, स्पृश्य-अस्पृश्य भेद कृत्रिम असून ईश्वर सर्वत्र आहे, हा त्यांचा सामाजिक संदेश होता. *तैसी वैराग्याची शिंव न देखती । जे विवेकाची भाष नेणती । ते मूर्ख केंवीं पावती । मज ईश्वरातें? ॥* त्याप्रमाणे वैराग्य नगराच्या शिवेचेही ज्यांनी कधी दर्शन घेतले नाही, विवेक कशाला म्हणतात ते ज्यांना माहीत नाही, त्या मूर्खांना माझी प्राप्ती कशी बरे होईल ? ज्ञानेश्वरांनी गीतेचे मराठीकरण करून धर्मज्ञान सामान्य जनतेपर्यंत पोहोचवले. हा कृतीस्वरूप सामाजिक उपदेश होता. त्यामुळे संत ज्ञानेश्वर हे समतेचे व मानवतावादाचे प्रवर्तक ठरतात. या अभंगातून संपूर्ण विश्व एकाच तत्त्वाने व्यापलेले आहे, हा विचार व्यक्त होतो. यामध्ये उच्च-नीच, स्पृश्य-अस्पृश्य, स्त्री-पुरुष असे भेद नाहीत. हा विचार तत्कालीन समाजव्यवस्थेला थेट आव्हान देणारा होता. ज्ञानेश्वरांनी सांगितले की ईश्वर सर्वत्र आहे—तो केवळ देवळात किंवा मूर्तीत नाही. त्यामुळे कोणालाही अध्यात्माचा अधिकार नाकारता येत नाही. हा सामाजिक उपदेश समतेवर आधारित आहे

संत नामदेव : जातिभेदविरोधी सामाजिक चेतना

संत नामदेव हे वारकरी संप्रदायातील महत्त्वाचे संत असून त्यांच्या अभंगांतून जातिभेदविरोधी भूमिका ठळकपणे दिसते. संत नामदेवांचे अभंग हे सामाजिक समतेचे प्रभावी घोषवाक्य आहेत. त्यांनी देवळातील कर्मकांड आणि ब्राह्मणप्रधान धार्मिक व्यवस्थेला प्रश्न विचारले. *"माझा देव कुळी नाही । जातीपाती पाही ॥" किंवा मिथ्या मायाजाळ मृगजळ बाधा । लागलासे धंदा संसारीया ॥१॥* या अभंगातून देव जात, कुळ किंवा वर्ण पाहत नाही, तर भक्तीचा भाव पाहतो, हा स्पष्ट सामाजिक उपदेश मिळतो. नामदेवांनी भक्ती सर्वसामान्यांसाठी खुली केली आणि सामाजिक प्रतिष्ठेची संकल्पना मोडून काढली. त्यांचा उपदेश समाजातील वंचित घटकांना आत्मसन्मान देणारा ठरतो. समाजातील जातीय भेद मानवनिर्मित असून ते धार्मिक आधारावर योग्य ठरवता येत नाहीत, हे नामदेव स्पष्ट करतात. नामदेवांचा उपदेश समाजातील वंचित वर्गाला आत्मसन्मान देणारा ठरतो.

संत एकनाथ : अंधश्रद्धा आणि कर्मकांडाविरोधी भूमिका

संत एकनाथांनी अभंग आणि भारुडांच्या माध्यमातून समाजातील अंधश्रद्धा, दांभिकपणा आणि कर्मकांडावर तीव्र टीका केली. एकनाथ म्हणतात, *"कर्मकांडाचा भार । विवेक करी संहार ॥"* या अभंगातून ते सांगतात की विवेकशून्य कर्मकांड माणसाच्या विचारशक्तीचा नाश करते. समाज विवेकशील बनवणे हाच खरा धर्म आहे, हा त्यांचा सामाजिक उपदेश होता. एकनाथांचा दृष्टिकोन सुधारक असून तो समाजाला प्रश्न विचारायला प्रवृत्त करतो. *मंत्रतंत्राची कथा कोण । गाइत्री मंत्र विकिती ब्राह्मण ॥१॥ ऐसा कलीमाजीं अधर्म । करिताती नानाकर्मे ॥२॥ वेदशास्त्रीं नाहीं चाड । वायां करिती बडबड ॥३॥ एका जनार्दनीं धर्म । अवघा कलीमाजीं अधर्म ॥४॥* विवेकाशिवाय केलेले धार्मिक आचरण समाजाला अधोगतीकडे नेते. धर्माचा खरा अर्थ म्हणजे सदाचार, करुणा आणि विवेक. एकनाथांनी लोकशैलीचा वापर करून सामाजिक उपदेश प्रभावी केला. त्यामुळे त्यांचे साहित्य समाजजागृतीचे साधन ठरले. संत एकनाथ हे संतसाहित्यातील सुधारक वृत्तीचे संत होते. त्यांनी अभंग आणि भारुडांमधून समाजातील अंधश्रद्धा आणि कर्मकांडावर तीव्र टीका केली.

संत तुकाराम : सामाजिक अन्यायाविरुद्ध बंडखोर आवाज

संत तुकाराम हे संतसाहित्यातील अत्यंत प्रभावी आणि लोकमान्य संत मानले जातात. त्यांच्या अभंगांतून सामाजिक अन्याय, दारिद्र्य, अहंकार आणि ढोंगीपणा यांवर कठोर प्रहार होतो. तुकाराम म्हणतात— *"ऐसे कैसे झाले भोंदू | कर्म करुनी म्हणती साधू ॥ अंगा लावूनिया राख | डोळे झाकुनिया करती पाप || "* या अभंगातून प्रत्येक माणसात देव पाहण्याचा सामाजिक संदेश दिला आहे. तुकारामांनी श्रमप्रतिष्ठेचा पुरस्कार केला आणि सांगितले की श्रम करणारा माणूसच खरा श्रेष्ठ आहे. त्यांचा सामाजिक उपदेश नैतिक आणि मानवी मूल्यांवर आधारित आहे. संत तुकाराम हे अभंग वाणी कीर्तनाच्या माध्यमातून राष्ट्र धर्माची शिकवण देणारे या काळातील महत्त्वाचे संत ठरले. संत तुकाराम यांनी बहुजन समाजाला जागृत करून देव आणि धर्म यासंबंधी ठोस मते पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. देवभोळेपणा धर्मातील चुकीच्या समजुती त्यांनी प्रयत्नपूर्वक दूर सारण्याचा प्रयत्न केला. तत्कालीन धर्ममार्तंडांनी त्यांना खूप विरोध केला. नंतर ते विरोधक नमले. संत तुकारामांचे धर्मक्रांतीचे समाज प्रबोधन आजही मार्गदर्शनपर ठरलेले आहे.

संत चोखामेळा : दलित जीवनाचा सामाजिक आक्रोश

संत चोखामेळा हे संतपरंपरेतील दलित संत असून त्यांच्या अभंगांतून दलित समाजाचे दुःख आणि वेदना प्रामाणिकपणे व्यक्त होतात. चोखामेळा म्हणतात, *"देवा तुझा दास मी । का रे दूर लोटशी ॥"* हा प्रश्न देवाकडे असला तरी त्यामागे समाजव्यवस्थेवरील गंभीर आरोप आहे. सामाजिक बहिष्कार, अपमान आणि असमानता यांचा हा आक्रोश संतसाहित्यातील सामाजिक उपदेशाला वेगळे परिमाण देतो. चोखामेळ्यांचे अभंग हे सामाजिक न्यायाच्या चळवळीचे पूर्वसूरी मानले जातात. तसेच 'ऊस डोंगा परि । रस नोहे डोंगा। काय भुललासी वरलीया रंगा।। चोखा डोंगा परि। भाव नोहे डोंगा।।' 'विठ्ठल विठ्ठल गजरी। अवघी दुमदुमली पंढरी।' हे त्यांचे अभंग आजही लोकप्रिय आहेत. या सर्वांचे विठ्ठलावर अनन्यसाधारण प्रेम होते संत चोखोबा मंगळवेढयाचे होते. त्यांना आयुष्यभर उपेक्षा मिळाली. त्यांना उपेक्षित बांधवांच्या उध्दाराची सतत काळजी वाटत होती.आपल्या बांधवांना समान हक्क मिळावेत, समाजातील तेढ कमी व्हावी, जातींमधील संघर्षाची भ्रामक कल्पना नष्ट व्हावी यासाठी त्यांनी भक्तिमार्गाद्वारे प्रयत्न केले.

संत जनाबाई : स्त्री-अस्मिता आणि श्रमप्रतिष्ठा

संत जनाबाईंच्या अभंगांतून स्त्रीच्या श्रमजीवनाचे आणि आत्मसन्मानाचे दर्शन घडते. जनाबाई म्हणतात, *"झाडू केरसणी करी । विठू माझा घरी ॥"*या अभंगातून घरकामालाच भक्तीचे स्वरूप प्राप्त होते. स्त्रीचे श्रम हीन मानणाऱ्या समाजव्यवस्थेला हा सामाजिक उपदेश आव्हान देतो. जनाबाईंचे अभंग स्त्री-अस्मितेचा सशक्त आवाज ठरतात. विठ्ठलाविषयीचा भक्तिभाव त्यांच्या काव्यात ओतप्रोत भरलेला दिसून येतो. वेळप्रसंगी देवाशी भांडायला पण त्या कमी करत नाहीत.'वात्सल्य, कोमल ऋजुता, सहनशीलता, त्यागी वृत्ती, समर्पण वृत्ती, स्त्री विषयीच्या भावना संत जनाबाईंच्या काव्यात प्रकर्षाने दिसून येतात,' असे ज्येष्ठ अभ्यासक रा. चिं. ढेरे हे जनाबाईच्या काव्याचे रसग्रहण करताना म्हणतात.तत्कालीन संत ज्ञानदेव, संत नामदेव, संत सोपान, संत गोरा कुंभार, संत चोखा मेळा, संत सेना महाराज आदि सत्पुरुषांच्या जीवनाचा, सद्गुणांचा आढावा घेणारी पद्यरचना करून संत जनाबाईंनी पुढील पिढ्यांवर एकप्रकारे उपकारच करून ठेवले आहेत. त्यांची भाषा सर्वसामान्य माणसांच्या हृदयाला जाऊन भिडते.

संत साहित्यातील सामाजिक उपदेशाचे स्वरूप

संत साहित्यातील सामाजिक उपदेश पुढील स्वरूपात आढळतो—जातिभेद आणि वर्णव्यवस्थेचा निषेध कर्मकांड व अंधश्रद्धाविरोध मानवतावाद व समतेचा पुरस्कार श्रमप्रतिष्ठा व नैतिक मूल्ये स्त्री पुरुष समानतेची जाणीव करुणा, बंधुता आणि सामाजिक न्याय हा उपदेशात्मक नसून अनुभवातून साकारलेला आहे. अभंगांच्या आधारे संत जातिभेद व वर्णव्यवस्थेचा निषेध, कर्मकांड व अंधश्रद्धाविरोध, मानवतावाद व समतेचा पुरस्कार, श्रमप्रतिष्ठा व नैतिक मूल्ये, स्त्री-पुरुष समानतेची जाणीव, करुणा, बंधुता आणि सामाजिक न्याय, हा उपदेश उपदेशात्मक नसून अनुभवसिद्ध आणि लोकाभिमुख आहे.

समकालीन समाजातील संत साहित्यातील उपदेशाचे महत्त्व

आजचा समाज तंत्रज्ञानाने प्रगत झाला असला तरी सामाजिक विषमता, जातीय तणाव आणि नैतिक अधःपतन अजूनही अस्तित्वात आहे. अशा काळात संतांचा सामाजिक उपदेश अधिकच महत्त्वाचा ठरतो. संतांनी दिलेली मूल्ये—समता, करुणा, श्रमप्रतिष्ठा—ही आजही सामाजिक सलोखा निर्माण करण्यासाठी आवश्यक आहेत.

निष्कर्ष

1. संत साहित्यातील अभंग हे मराठी समाजाच्या सामाजिक इतिहासाचे जिवंत दस्तऐवज आहेत. संतांनी भक्तीच्या माध्यमातून समाजातील अन्याय, विषमता आणि दांभिकतेवर प्रहार केला.
2. संतसाहित्य हे केवळ धार्मिक वारसा नसून सामाजिक परिवर्तनाची प्रेरणास्थान आहे. त्यामुळे संत साहित्यातील सामाजिक उपदेश हा आजही तितकाच प्रासंगिक आणि मार्गदर्शक आहे.
3. संत साहित्यातील अभंग हे केवळ भक्तीचे नव्हे, तर सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहेत. संतांनी आपल्या अनुभवांच्या आधारे समाजातील अन्याय, विषमता आणि दांभिकतेवर प्रहार केला.
4. आजच्या काळातही सामाजिक तणाव, जातीय विषमता आणि नैतिक अधःपतन यांवर संतांचा सामाजिक उपदेश मार्गदर्शक ठरतो. म्हणूनच संतसाहित्य हे मराठी समाजाच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक जडणघडणीचे मूलभूत अधिष्ठान आहे.

संदर्भ सूची :

1. *देशपांडे, जी. डी. (2002). संत साहित्य: समाज आणि तत्वचिंतन. पुणे : पॉप्युलर प्रकाशन.*
2. *ढेरे, आर. सी. (२०११). संत परंपरा आणि मराठी साहित्य. पुणे : पद्मगंधा.*
3. *जोशी, एस. एन. (2005). मराठी संतांची काव्य परंपरा. मुंबई : मौज प्रकाशन.*
4. *लिंबाळे, एस. (2004). दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र. पुणे : पॉप्युलर प्रकाशन.*
5. *तुळपुळे, एस. जी. (1999). महाराष्ट्रातील भक्ती चळवळ. पुणे : डेक्कन कॉलेज.*